

Horizonty

v Praze. Jeho řešitelkami jsou doktorandky ÚČJTK Kateřina Šormová a Zuzanna Bedřichová a je realizován v letech 2012–2013.

Projekt je rozdělen do dvou fází. V první z nich probíhá analýza současných vzdělávacích metodik v oblasti českého jazyka, které jsou využívány v práci se školami, jež navštěvují romští žáci. Hlavní složkou výzkumu je analýza učebnic českého jazyka pro základní školy (jedná se o učebnice schválené doložkou MŠMT). Řešitelky při tom vycházejí ze svých poznatků o nejčastější chybovosti romských žáků v písemných projevech (analýza chybovosti vychází z materiálu korpusu jazykových projevů romských žáků ROMi¹). Při analýze učebnic se snaží zhodnotit, zda se učebnice věnují těmto chybovým okruhům. V rámci této fáze provedly řešitelky dotazníkovou šetření mezi učiteli vyučujícími romské žáky, jež zahrnovala dotazy na využívané učebnice a další učební pomůcky, na hodnocení těchto pomůcek z hlediska jejich využitelnosti v praxi, na multikulturní orientaci atd.

V druhé fázi projektu se řešitelky pokusí navrhnout metodiku výuky českého jazyka, která by odpovídala potřebám romských dětí. Kromě charakteristiky cvičení zaměřených na hlavní okruhy chyb budou součástí návrhu metodiky i další, obecnější aspekty jako přehlednost učebnic, multikulturní prvky, uzpůsobení modelu světa a rodiny představovaných v učebnicích tak, aby odpovídaly zkušenosti a vnímání světa romských žáků apod.

Kateřina Šormová a Zuzanna Bedřichová

Pražské přednášky Martina Haspelmatha

V zimním semestru akademického roku 2011/2012, konkrétně v úterý 15. a ve středu 16. listopadu, přednášel na FF UK v Praze jazykový typolog Martin Haspelmath (z Institutu Maxe Plancka pro evoluční antropologii v Lipsku).² Obě své přednášky proslovil anglicky. Je s podivem, že ani v případě tak významného hosta (a přes dobře zvládnutou propagaci) nebyla přednáška nijak zvlášť hojně navštívena – v místnosti č. 301 na hlavní budově rozhodně nebyla hlava na hlavě, jak by se dalo vzhledem k Haspelmathově světové proslulosti čekat. Přitom právě podobná vystoupení poskytují přednášejícím možnost podělit se s posluchači o jistý druh méně formálních informací, které – přestože zajímavé, důležité a dobře podložené – není dost dobře možné napsat do (standardní) odborné stati, a nelze se je tedy dozvědět jinde než při živém osobním setkání na přednášce. Martin Haspelmath zvolil – samozřejmě při zachování veškeré odborné úrovně – přístup spíše méně formální (účastníci např. přivítal sdělením, že Lipská univerzita, odkud do Prahy přijel, vznikla v prosinci r. 1409 díky tomu, že po vydání dekretu Kutnohorského (v lednu téhož roku) sem odešli Prahu opustivší němečtí Mistři) a o daný typ informací tak nebyla nouze.

Svou první přednášku nazvanou *Comparative linguistics in the Humboldtian spirit* M. Haspelmath věnoval obecným problémům spojeným se srovnáváním jazyků. Sympaticky a sebeironicky přiznal, že humboldtovský duch z titulu přednášky do jejího obsahu příliš nepronikl a objevil se v něm hlavně proto, že Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

1 Databanka ROMi vznikla v rámci projektu Inovace vzdělávání v oboru čeština jako druhý jazyk, který byl realizován v letech 2009–2012 na Technické univerzitě v Liberci a Filozofické fakultě UK v Praze.

2 Viz o něm též článek Jana Křivana v rubrice *Osobnost* v SALi 2/2010 na s. 89–102.

vyhlásila rok 2010 právě rokem Wilhelma von Humboldta, a že tedy její titul už není vlastně ani aktuální.³ Přiznal také, že četba Humboldtova díla je poměrně úmorná, a že ho tedy zná zejména ze sekundární literatury.⁴ K Humboldtovým myšlenkám se proto M. Haspelmath přihlásil na poměrně obecné úrovni jakéhosi „vědeckého programu“, tj. na úrovni nároků a východisek, které jsou přítomny už v jeho díle a které by podle jeho názoru měla přijmout i moderní a objevná jazyková typologie. Ta by tedy konkrétně, a v Humboldtovském duchu, měla (i) na základě rozsáhlých empirických výzkumů získávat obecné poznatky o lidských jazycích, konkrétně o různých vymezených, menších doménách jejich gramatiky, jako je např. duál, pasivum atp. (v této souvislosti M. Haspelmath uvedl, že Skaličkova holistická typologie, třebaže v době svého vzniku významná, je dnes už „almost forgotten“); měla by (ii) vycházet z toho, že každý jazyk je specifický; a (iii) mělo by v jejím rámci docházet ke spolupráci mezi specialisty na jednotlivé jazyky a obecnými lingvisty.

V centru další Haspelmathovy pozornosti byly otázky spojené s východiskem popsaným v bodě (ii). Jestliže je každý jazyk specifický, což lze na základě dobrých důvodů bezpečně předpokládat (srov. Haspelmathův článek *Předem dané kategorie neexistují – důsledky pro popis jazyka a typologii* v SALi 2/2010 na s. 107–119), představuje srovnávání jednotlivých jazyků obtížný problém, protože není zřejmé, co by v takovém případě mohlo sloužit jako nutně potřebné *tertium comparationis*. Existuje vůbec nějaký společný jmenovatel, který by srovnání jazyků umožňoval, a pokud ano, kde ho hledat? Diskuse o těchto otázkách byla jádrem přednášky. Podle M. Haspelmatha lze vzhledem k odpovědi na tento soubor otázek vyčlenit tři přístupy: (i) tzv. ne-aprioristický strukturalismus, v jehož rámci je srovnávání jazyků nemožné, (ii) tzv. aprioristický generativismus, v němž je srovnávání jazyků umožněno kvůli předpokládané existenci univerzálních, všem jazykům společných (jazykově nespecifických) kategorií, a (iii) ne-aprioristickou typologii, podle níž je srovnávání jazyků možné i bez předpokladu existence všem jazykům společných (jazykově nespecifických) kategorií.

(i) Američtí (Franz Boas – podle M. Haspelmatha první antropolog bez předsudků o nadřazených a podřazených rasách) a i někteří evropští strukturalisté (Ferdinand de Saussure, André Martinet) počítali zjednodušeně řečeno s tím, že jakákoli skutečně existující jazyková kategorie je vymežitelná pouze negativně; nelze říct, čím je, lze říct jen to, že není žádnou ze sousedních kategorií. Kategorie jsou vymezeny systémovými vztahy (tlakem ze strany systému), tyto systémové vztahy jsou v každém jazyce svébytné a nikde se v přesně totožné podobě neopakují. Z toho důvodu nejsou zcela totožné ani dvě kategorie reálně existující ve dvou blíže příbuzných jazycích, zaujímají totiž v systému (třeba jen drobně) odlišné postavení. Každá reálně existující kategorie je proto jazykově specifická, a nemůže z toho důvodu sloužit jako obecné *tertium comparationis*. Srovnávání jazyků na základě těchto kategorií je pak nemožné. To je také podle Haspelmatha důvod, proč zejména američtí strukturalisté jazykovou typologii do značné míry ignorovali.

(ii) Aprioristický generativismus naopak předpokládá, že reálně existující gramatické kategorie jsou substance univerzálního charakteru, které jsou součástí tzv. vrozené gramatiky,

3 Pražské přednášky Martin Haspelmatha byly původně plánovány na LS akademického roku 2010/2011.

4 Zkušenost s četbou Humboldtových textů může poměrně snadno získat i český čtenář. V roce 2010 vydalo bratislavské nakladatelství Veda v slovenském překladu Slavomíra Ondrejoviče Humboldtovu práci *O rozmanitosti stavby lidských jazyků a její vplyve na duchovný rozvoj rozvoj lidského rodu*. Čtení to opravdu není jednoduché.

Horizonty

a které jsou tedy jako takové na jakémkoli konkrétním jazyce nezávislé. Pracuje s hypotézou, podle níž existuje tzv. univerzální gramatika, která se skládá z určitého množství stejných gramatických vzorců: z tzv. principů a parametrů. Každý princip má binárně stanovené parametry, gramatiky konkrétních jazyků jsou pak různými soubory principů s různě nastavenými parametry. V takovém případě je podle Haspelmatha srovnávání jazyků (v principu) poměrně snadné: Existuje soubor všech principů, všechny jazyky jsou zbudovány z jejich různého počtu a uspořádání, existuje tedy soubor univerzálně dostupných kategorií, z nichž si každý jazyk pro sebe může „vybírat“ (a nastavovat různé jejich parametry). Úkolem jazykové typologie je pak zjistit, jaké principy z jejich kompletního souboru se v konkrétních jazycích vyskytují, jak jsou vzájemně uspořádány a jak jsou u nich nastaveny parametry. Tento krok se však ukázal jako velmi obtížný. Snaha přiřadit pozorované jevy v konkrétním jazyce do jedné z jazykově univerzálních kategorií vedla ve svém důsledku k tzv. kontroverzím v přiřazování jazykových jevů k těmto univerzálním kategoriím (*category-assignment controversies*; např. typu je rumunský určitý člen příklonka, nebo sufix?, je anglické adverbální *-ly* tvarotvorný, nebo slovotvorný sufix? atp.), které jsou podle Haspelmatha zbytečné. Jak přednášející uvedl, tyto fakty začaly být zřetelně pocíťovány ve chvíli, kdy se v 80. letech stal Noam Chomský natolik slavným, že za ním začaly do Ameriky jezdit zástupy studentů z Evropy, kteří zkoumali řadu jiných jazyků, než je angličtina, a kteří tvrdili, že v daných jazycích „je všechno trochu jinak“, než generativní teorie předpokládá. Ukázalo se, že všem jazykům společné kategorie (principy a parametry), které generativní lingvisté považovali za univerzální a vrozené a používali k popisu všech jazyků, jsou závislé na angličtině, z níž byly indukovány – a že pak dobře neodpovídají kategoriím v jiných jazycích, což vede k výše popsaným kontroverzím.

(iii) Jako řešení problému *tertia comparationis* pro srovnávání jazyků proto Martin Haspelmath představil koncept tzv. ne-aprioristické typologie, postupně budované zejm. v pracích Gilberta Lazarda, Matthewa Dryera (podle M. Haspelmatha největšího žijícího typologa), Williama Crofta (podle M. Haspelmatha největšího „myslitele“ mezi typology) i v pracích přednášejícího samotného. Ne-aprioristická typologie není založena ani na univerzálních, ani na jazykově specifických, reálně existujících kategoriích, ale na tzv. (sémantických) komparativních konceptech. Jde o koncepty, které jsou jazykovými typology uměle vytvářeny čistě pro specifické účely srovnávání nejrůznějších jazyků. Jsou použitelné pro popis jakéhokoli jazyka, protože jsou vytvářeny na základě jiných, skutečně univerzálních konceptů – zejména významového charakteru. Jde o nástroje vytvářené speciálně pro srovnávání jazyků, komparativní koncepty nejsou (a není to totiž důležité) ani psychologicky reálné, ani není nutné, aby je využívali deskriptivní lingvisté při popisu konkrétních jazyků. Zásadní je, aby byly vhodně definovány vzhledem ke zvolené doméně, jež má být předmětem srovnání. Každý typolog si proto pro své účely může definovat vlastní komparativní koncepty. Zmíněné koncepty lze vhodně přirovnat k měrným jednotkám: ačkoli jsou konstruovány uměle, a mohou tedy být poněkud arbitrární (stejně jako je arbitrární např. cm a palec), jsou stejně tak zásadně nutné pro srovnávání studovaných objektů. Jako příklady komparativních konceptů uvedl M. Haspelmath tzv. dativní markery, vztahné věty a ergativ.

Druhá přednáška M. Haspelmatha s názvem *Efficiency-based syntactic theory: Universals of ditransitive constructions* coby konkrétní příklad soudobé typologické analýzy velmi vhodně navazovala na obecněji koncipovanou přednášku první. M. Haspelmath se v ní věnoval popisu a vysvětlení celkem devíti implikačních univerzálií platných pro ditranzitivní konstrukce

v různých jazycích světa. V úvodní části této přednášky Haspelmath stručně charakterizoval svůj přístup k popisu gramatických jevů jako funkční, zohledňující vztah mezi frekvencí a formální podobou určité konstrukce⁵ a založený na požadavku komunikační efektivity (*efficiency-based*), jež je podle něj motivací pro vývoj konkrétních jazykových struktur. Haspelmath, ovlivněn mimo jiné lakonickým tvrzením Du Boisovým (1985, s. 363), že „[g]rammars code best what people do most“ ve své práci i v této přednášce přijal poměrně silnou hypotézu, že „všechny univerzální morfosyntaktické asymetrie lze vysvětlit s pomocí univerzálních frekvenčních asymetrií, takže všechny tyto asymetrie projevují nějakou motivaci ekonomičností: frekventovanější vzorce se vyjadřují úspornějším způsobem“. Tuto hypotézu poté ověřoval na příkladu ditranzitivních konstrukcí.

Komparativní koncept ditranzitivní konstrukce definoval sémanticky jako konstrukci, která obsahuje AGENTA (A), RECIPIENTA (R) a TÉMA (THEME; T), a doložil mj. příkladem převzatým z práce Lenertové (2001) *Včera mi ho někdo představil*. Od této jednoduché definice poté přešel k popisu doložených typů ditranzitivního uspořádání neboli sledoval, zda se v jazycích světa dané sémantické role vyjadřují formálně stejně, nebo odlišně, tj. zda se s danou rolí pojí nějaký specifický morfém, ať už vyjadřovaný nějakou pádovou koncovkou, nebo adpozicí. U rolí A, R a T přichází v úvahu pět možností: $A = R = T$, A vs. R vs. T , A vs. $R = T$, $A = R$ vs. T , $A = T$ vs. R , kde znak „=“ označuje nespecifické značení, kdežto „vs.“ přítomnost obligatorních formálních příznaků pro vyjádření dané sémantické distinkce. Přednášející ukázal, že všechny tyto logické typy jsou dobře doložené (a tedy frekventované) v různých jazycích světa, a tak na základě daných pozorování nelze činit žádná přínosná zobecnění a formulovat implikační univerzálie. Z toho důvodu následně Haspelmath porovnal jednak konstrukční typy ditranzitiv a tranzitivních konstrukcí (s rolí PATIENS; P), a jednak ditranzitiv a monotranzitivních konstrukcí (s rolí SUBJEKT; S). Při porovnání rolí P, T a R zjistil, že spolehlivě lze doložit pouze tři z pěti možných variant, a to uspořádání neutrální ($R = T = P$), nepřímé ($P = T$ vs. R) a sekundativní, tj. se sekundární objektem ($R = P$ vs. T). Toto pozorování označil jako první univerzálii a vysvětlil ji tím, že nepřímé a sekundativní uspořádání nesou (oproti nedoloženým variantám) komunikační výhody v tom, že jsou distinktivní (výrazně odlišují rozdíly mezi klíčovými rolemi, aby mluvčí dobře vyjádřil a adresát snáze pochopil, co má mluvčí na mysli) a úsporná (značí se pouze to, co je potřeba odlišit především). I u podmínky S, A a P (ditranzitiva a monotranzitiva) lze doložit tři z pěti uspořádání, kromě neutrálního ($S = A = P$) opět distinktivní a zároveň úsporné typy akuzativní ($S = A$ vs. P) a ergativní (A vs. $S = P$), takže tato druhá univerzálie má analogické vysvětlení s univerzálií první.

V další části přednášky Haspelmath toto přehledné schéma dále upřesnil univerzáliemi 3–6, které ukázaly vliv hierarchie životnosti a určitosti na pravděpodobnost formálního značení některé z doložených distinkcí mezi sémantickými rolemi. Na obecné rovině pro univerzálie 3–6 platí, že čím vyšší je daná role v hierarchii životnosti nebo určitosti, tím pravděpodobnější je, že bude formálně explicitně značena.⁶

5 Podrobnosti k tomuto pohledu na korelace mezi frekvencí a formou a k jeho výhodám oproti vysvětlením vztahu mezi formou a významem založeným primárně na ikonicitě lze v češtině nalézt např. v práci J. Krivana (2012) zaměřené na stupňování v současné češtině.

6 V současné typologii se hierarchie určitosti předpokládá v následující podobě: zájmeno > vlastní jméno > určité substantivum > specifické substantivum > nespecifické substantivum; hierarchie životnosti lidský > životný > neživotný.

Horizonty

Ve třetí části přednášky se přednášející přesunul k popisu složitějších, tzv. inverzních konstrukcí, u nichž je podoba doplnění slovesa určena nejen sémantickými vlastnostmi daného doplnění, ale i vztahem k jinému doplnění, s nímž se vyskytuje zároveň. Například francouzština umožňuje konstrukce s dvojným objektem (*Elle me donna le livre, Elle me le donna*), ale ne tehdy, když je recipient vyjádřen jinak než zájmenem (**Elle donna Kim le livre, *Elle le donna Kim*). Podobně v češtině jsou přípustné konstrukce s nepřímým druhým objektem (tzv. IOC, indirect-object constructions), viz již zmiňované *Včera mi ho někdo představil*, ale nejsou přijatelné tehdy, když je recipient ve třetí a téma v první nebo druhé osobě: **Včera mu mě někdo představil*. Haspelmath upozornil, že tato tvrzení o daných konstrukcích jsou pouze popisy a je třeba zformulovat vysvětlení tohoto podmíněného chování doplnění slovesa, která vyjadřují v konkrétních konstrukcích různé sémantické role. Haspelmath vymezuje tři typy uspořádání sémantických rolí doplnění ve vztahu ke dvěma dalším parametřům, jež sleduje coby relevantní: hierarchie osoby (1./2. > 3.) a hierarchie zájmennosti (zájmeno > plné, tj. lexikálně realizované NP). První typ je kanonický a je podle autora harmonický a nejfrekventovanější, a proto (v souladu s výše uvedenou Haspelmathovou hypotézou o morfosyntaktických asymetriích) se u něj projevuje tendence neznačit tyto vztahy žádnou speciální formální distinkcí. V harmonickém uspořádání u ditranzitivních konstrukcí je R vyjádřeno 1. nebo 2. osobou a T osobou třetí a zároveň R tíhne k vyjádření zájmenem, zatímco T substantivem. U druhého, přechodového typu, označovaného jako klastrový, obě role preferují stejnou hodnotu na škále osoby i zájmennosti: buď jednu, nebo druhou, tj. např. R + T = 1./2. osoba, nebo R + T = 3. osoba pro hierarchii osoby a analogicky u hierarchie zájmennosti. Třetí typ – křížený – je nejméně očekávaný, nejméně frekventovaný a nejméně harmonický a je v přímém protikladu k typu kanonickému; z toho důvodu je mnohem častěji než typ první vyjadřován komplexními konstrukcemi s výrazným morfologickým značením jednotlivých funkcí. S pomocí této klasifikace nakonec Haspelmath ukázal realizaci různých ditranzitivních konstrukcí v různých jazycích, například popsal a vysvětlil rozdíl v užívání ditranzitiv v britské a americké angličtině: zatímco britská angličtina nezahrnuje křížený typ ve vztahu k hierarchii zájmennosti (**She gave it Kim / *She gave Kim it*) a k vyjádření daného obsahu volí komplexní konstrukci s předložkovou frází (*She gave it to Kim*), americká angličtina tuto restriktu vztahuje i na obecně harmoničtější typ klastrový (**She gave me it / *She gave it me*) a i v těchto případech bez substantivního vyjádření volí konstrukci s předložkou. V tomto ohledu se tak americká angličtina shoduje s čadským jazykem hauštinou, kdežto britská angličtina sdílí své vzorce s francouzštinou. Haspelmath tak pomocí těchto sémantických map doložil jeden ze soudobých účinných typologických nástrojů ke srovnávání různých jazyků z hlediska zvolených parametrů a ke generalizaci zjištěných poznatků. Celá druhá přednáška tak postupně nabyla charakteru ukázky toho, jak lze programové teze představené v přednášce první konkrétně včlenit do vlastního popisu jazyků. Martin Haspelmath tak při svých prvních pražských přednáškách budil vzácně shodný dojem jako ve svých psaných odborných pracích: dojem badatele schopného ovlivňovat obecné směřování svého oboru, tedy jazykové typologie, a zároveň badatele ponořeného do systematického výzkumu a popisu vybraných jazykových jevů. Obsáhnout dlouhodobě obě oblasti se srovnatelnou kvalitou je jistě velmi náročné, tím více pro nás bylo setkání s Martinem Haspelmathem jedinečné a inspirativní.

© 2012/1-2

Literatura:

Du BOIS, John W. (1985): Competing motivations. In: John Haiman (ed.), *Iconicity in Syntax*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 343–366.

KŘIVAN, Jan (2012): Komparativ v korpusu: explanace morfematické struktury českého stupňování na základě frekvence tvarů. *Slovo a slovesnost*, 73(1), s. 13–45.

LENERTOVÁ, Denisa (2001): On clitic placement, topicalization and CP-structure in Czech. In: Uwe Junghanns – Gerhild Zybatow – Grit Mehlhom – Luka Szucsich (eds.), *Current Issues in Slavic Linguistics*. Berlin: Peter Lang, s. 294–305.

Martin Beneš a Eva Lehečková

Discourse in Signed Languages

ROY, C. B. (ed.) (2011): *Discourse in Signed Languages*. Washington, DC: Gallaudet University Press, 227 s. ISBN 1-56368-511-6.

Akcenty lingvistiky znakových jazyků byly od jejího zformování (v 60.–70. letech 20. stol.) kladeny prvoplánově především na popis strukturních vlastností znakových jazyků: nejprve na popis vlastností shodných s jazyky mluvenými (dvojí členění), později vlastností rozdílných, souvisejících s vizuálně-motorickou existencí znakových jazyků (simultánnost, gramatika v prostoru, tendence k ikonické reprezentaci). I do takto zaměřeného popisu ovšem prolíná – v různé míře a různým způsobem – zřetel ke vztahu (znakového) jazyka a společenství jeho (neslyšících) uživatelů. Od r. 1995 je tento okruh otázek programově mapován edicí *The Sociolinguistics in Deaf Communities*: řešeny jsou zde např. otázky bilingvismu/multilingvismu, jazykových kontaktů, variantnosti, jazykové politiky, jazykového plánování nebo postojů k jazyku. Také, a ne v poslední řadě, otázky spojené s textem, popř. žánrem a s prostředky a postupy, jejichž prostřednictvím se texty znakových jazyků produkují a interpretují – tak jako např. v pátém svazku edice *Storytelling and Conversation* nebo ve svazku osmém *Turn-Taking, Fingerspelling, and Contact in Sign Languages*.

Monograficky se těmto otázkám věnuje i svazek sedmnáctý, a to v zastřešení pojmem diskurs (rozumí se jím zde „language as it is actually expressed and understood by people engaged in a social interaction to accomplish a goal“, s. xvi). Do čtyř oddílů rámovaných krátkým úvodem (s. xv–xix) a rozsáhlým rejstříkem (s. 219–227) je zařazeno sedm studií. Zaměřeny jsou dvojím způsobem. Jedny chtějí postihnout ty charakteristické rysy, které jsou s diskursem spojovány i v lingvistice většinové – v oddílu 2 (*Cohesion in Discourse*, s. 67–118) srov. J. Hoza: *The Discourse and Politeness Functions of HEY and WELL in American Sign Language*, L. Swabey: *Referring Expressions in ASL Discourse*, v oddílu 3 (*Coherence in Discourse*, s. 119–176) pak C. Stone: *Register, Discourse, and Genre in British Sign Language (BSL)*, D. Roush: *Revisiting the CONDUIT METAPHOR in American Sign Language*). Jiné studie analyzují ty rysy, resp. vlastnosti, které jsou pro texty ve znakových jazycích specifické, srov. v oddílu 1 (*Depiction in Discourse*, s. 1–66) P. Dudis: *The Body in Scene Depiction*, M. Thumann: *Identifying Depiction: Constructed Action and Constructed Dialogue in ASL*